

міркування про мову як національну самобутність, про потребу перекладів, про різнодіалектну основу літературної мови, про вибір фонетичної основи правопису та лексичну чистоту мови.

Література

1. Богдан С. «Справа ірландської мови» Френсіса Феґі й українська соціолінгвістика початку ХХ століття. Українська мова. 2018. № 1. С. 74–84.
2. Горинь В. Іван Франко і Леся Українка. Львів, 1998. 86 с.
3. Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. Львів: Академічний експрес, 1999. 267 с.
4. Донцов Д. Леся Українка. Літературна есеїстика. Дрогобич: Відродження, 2010. С. 37–39.
5. Іваненко В. Г. Леся Українка про мовну культуру. Режим доступу: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/КМ/pdfs/Magazine40-11.pdf> 17.01.21 (дата звернення 10.01.2021).
6. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. Нью Йорк, 1970. 926 с.
7. Українка Леся. Листи (1876–1897). Т. 10. Листи (1898–1902). Т. 11. Листи (1903–1913). Т. 12. Зібр. творів у 12 т. К.: Наукова думка, 1978–1979.
8. Франко І. Народники і марксистки. Іван Франко. Зібр. творів: у 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45.
9. Френсіс Ф. Справа ірландської мови. Переклад Лесі Українки. Режим доступу: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Transl/IrishLang.html> (дата звернення 18.01.2021)

УДК 811.161.2'373 (4 УКР)

ЕВФЕМІСТИЧНА ЛЕКСИКА У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Олена Хомік,

кандидатка філологічних наук, доцентка, доцентка кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна)

Стаття присвячена дослідженню евфемістичної лексики творів Лесі Українки. З'ясовано, що, спираючись на традиційні міфологічні вірування українців, письменниця створила власний світ демонологічних персонажів, які згідно з особливостями архаїчного мислення вимагають свого непрямого називання. Проаналізовані

номінації є стертими чи істинними евфемізмами й демонструють різні шляхи та способи виникнення. Дослідження лінгвістичних механізмів творення евфемістичної лексики творів Лесі Українки відбувається шляхом виявлення зв'язку між внутрішньою формою і значенням слова. Ознаками денотатів, що використовуються для евфемістичного називання, є також місце перебування небезпечної істоти, її зовнішній вигляд, функції тощо. Прагнення посилити магичну силу евфемізмів приводить до появи аналітичних назв із кількома різними структурними компонентами, кожен із яких спрямований на відповідну нейтралізацію небезпечної істоти.

Ключові слова: евфемізм, табу, табуйовані істоти, Леся Українка, лінгвістичні механізми творення евфемістичних номінацій.

The article is devoted to the study of the euphemistic vocabulary of Lesya Ukrainka's works. It was found out that on the basis of traditional mythological beliefs of Ukrainians, the writer created her own world of demonological characters, that, according to the peculiarities of archaic thinking, require their indirect naming in the mythological discourse. The analysed nominations are dead or true euphemisms that demonstrate different ways and means of their origin. The study of linguistic mechanisms of forming the given euphemistic vocabulary is carried out by revealing the connection between the internal form and the word meaning. The features of denotations, used for euphemistic naming too, are the location of a dangerous creature, its appearance, functions, etc. The desire to enhance the magical power of euphemisms causes the occurrence of analytical names with several different structural components, where each of them aimed at the appropriate neutralization of the dangerous creature.

Key words: euphemism, taboo, taboo creatures, Lesya Ukrainka, linguistic mechanisms of euphemistic nomination forming.

У сучасній лінгвістиці термін *евфемізм* часто позначає пом'якшувальну назву того, що уявляється мовцеві нетактовним, непристойним чи згрубим. На думку науковців, евфемістична назва може бути результатом увічливості (пом'якшення різних видів фізичних і розумових недоліків); регулятивного впливу на масового читача (створення евфемізмів для використання у політичній діяльності); прагматичної настанови засекретити діяльність (створення евфемізмів усередині соціолектів різних нелегальних груп) тощо [4; 5; 8 та інші]. Проте найдавніші евфемістичні назви пов'язані із дією табу. Відомо, що табу – не специфічно мовне явище (існують табу на ті чи інші акти поведінки, контакти з певними людьми, уживання їжі, використання деяких предметів і матеріалів). Вербальне табу – це «слова, уживання

яких заборонене або обмежене під впливом екстралінгвістичних чинників» [6, с. 479]. Джерелом табу є сприйняття слова не як зовнішньої речі, істоти, а як її невід'ємної частини. Ідеться не тільки про те, що слово є частиною названого предмета, але й про те, що в ньому відбивається сутність об'єкта номінації, причому слово як вербальне явище ототожнюється з явищами предметними. Звідси такі важливі його ознаки, як інструментальність, фетишизація тощо. Феномен неконвенційного розуміння мовного знака дозволяє детермінувати лінгвосеміотичні механізми виникнення евфемістичних назв, більшість яких уживається на позначення табуйованих міфологічних істот, якими сповнений, зокрема, художній простір творів Лесі Українки. Як слушно зауважують науковці, Леся Українка у своїх творах не просто зобразила демонологічний світ Полісся, а, спираючись на українські народні вірування, «створила авторський міф про Мавку» [1, с. 33] та інших міфологічних істот, опoетизовуючи їх, наділяючи людськими ознаками: «*Не бійся, то Русалка./ Ми подруги, – вона нас не зачепить*» [9, с. 233].

Зауважимо, що *Мавка, Потерчата, Русалка, Мара, Куць, Той, що греблі рве, Той, що в скелі сидить, Пропаснище-Трасовище, Шіпле-дівиче (Шіпле-дівиче), тая, Змія-цариця, морський царенко* та інші персонажі творів Лесі Українки в українській народній традиції належать до істот нижнього потойбічного світу, тому їхні назви вимагають обов'язкового табування.

Прикметно, що наведені номінації утворені на основі різних лінгвістичних моделей. Так, частина з них є на сьогодні стертими евфемізмами [5], що в процесі історичного розвитку втратили табуваність й усвідомлюються як прямі (*чорт, Мавка, Русалка, Мара*). Унаслідок продуктивного вживання вони не можуть виконувати своє призначення, тобто послаблювати, нейтралізувати реакцію на слово [5, с. 41–42]. Зокрема, розглядаючи назву *чорт* та інші номінації на його позначення (*куцак, куцан, куць, куций*) можемо вірогідно стверджувати, що вони утворилися внаслідок архаїчних уявлень про чорта як істоти, позбавленої частини тіла. Порівняймо в цьому зв'язку номінації *безп'ятий, безп'ятко, Гнатко Безп'ятий* та інші. Як зауважує М. Жуйкова, слово *кривий* (і семантично пов'язані з ним) стосується не стільки просторових понять «непрямий» чи «нецілий», скільки ширшого

світоглядного поняття «поганий». Кривизна тут тотожна чорному, гнилому, дияволу, нечистій силі (порівняймо евфемістичну назву чорта *лукавий* із кривизною; викривлений). У корені *лук-*, як і у корені *крив-*, ще за праслов'янської доби відбувся семантичний зсув від значень «криве, вигнуте» до значень «погане, зле, неправедне». Відповідно до семіотичної тотожності кривизни і нечистої сили чорт (й інші небезпечні істоти) уявлявся народу кривоногим, а старий чорт – до того ж лисим (можна згадати Лисі гори, де відбувалися відьомські шабаші; персоніфіковане лихо народів теж уявлялося однооким, зігнутих, скривлених). Таким чином, кривизна разом з іншими фізичними вадами вважалася негативним, деструктивним явищем у людській спільноті, а також ознакою нечистої сили [3, с. 25]. У зв'язку з цим можна висунути припущення, згідно з яким сама назва нечистої сили – *чорт* – мала евфемістичне значення, адже праслов'янське **čьrtь* сягає індоєвропейського кореня *(s)ker – «різати», що також позначає щось неціле.

Однією із найдавніших, безсумнівно, є евфемістична назва *тая*, яку Леся Українка вживає на позначення хвороби, адже для називання, зумовленого дією табу, характерна така тенденція: чим менш значущою (при збереженні умови, що референт легко розпізнається мовцем) є ознака референта, тим більша ймовірність, що саме вона буде покладена в основу внутрішньої форми слова евфемістичної номінації. Прагнення мовців позначити об'єкт, не виділяючи при цьому його ані головних, ані другорядних ознак, приводить до актуалізації десемантизованих слів – вказівних, особових займенників тощо. Саме в такий спосіб утворені назви *тая* (пропасниця), *той* (нечисть): «Поки дійдеш, ще й *тая* нападе-/ **не тута споминаючи – цур-пек-**/ а потім буде душу витрясати...» [9, с. 228]. У зв'язку з наведеним прикладом важливо відзначити таку прикметну особливість аналітичних евфемістичних номінацій, як використання формул прокльону / застереження / знешкодження небезпечних міфологічних істот. Порівняймо: *тот – осина йому* (чорт), *тот, цураха му* (чорт, ворожбит), *тот – скаменів би* (чорт), *тот, пушов бы туды, де люде не ходят* (чорт), *не тобі будь сказано* (хвороба), *той моци не мав би, цур йому* (чорт, ворожбит) тощо. Очевидно, оберегова сила такого типу евфемізмів, структурним елементом яких виступає дієслівна лексика, ужита в наказовому способі, апотропеїчні константи тощо, виявляється значно більше. Імовірно, саме

прагнення посилити ілокутивну силу аналітичних номінацій приводить до появи назв із кількома різними структурними компонентами, кожен із яких спрямований на відповідну нейтралізацію небезпечної істоти. За нашими спостереженнями, такі номінації містять компоненти, що можуть належати і до структурно-композиційних елементів українських замовлянь та примовок і містити вказівку на зникнення істоти, позбавлення її сили, перетворення на камінь як перехід до категорії неживих істот, позбавлення рухливості тощо: «...Каменія вам на язик, каменія вам на язик, каменія вам на губи, зуби і уста, каменійте ви самі!» [10, с.186] «Сіль вам у вічі, Камінь на груди, Цеглину в зуби, Сокиру під плечі, Щоб поникли ваші речі: Мороки, зароки, заздоці, Щоб не знайшли ні день, ні годину, Ні мене, ні мою родину» [2, с. 320]; «На кони иду, а гадюкою поганяю, усим, усим моим неприятелям и супостатам роты затыкаю. Гадючий хвист, а жабьяче черево, як прииду я мыж паны, то щоб стали вони як сухе дерево» [11, с. 106].

Табу становить категорію міфологічної свідомості історично детерміновану, що визначається всією сукупністю відношень людини до забороненого предмета, особи, явища тощо. Звідси – внутрішня змістова і структурна неоднорідність таких назв, що виявляється, зокрема, у виникненні номінацій із оцінною семантикою, створенні власних і загальних назв, які містять уявлення про ієрархію міфологічної організації світу (*Змія-Цариця; морський царенко; Русалонько-дівиче; Русалонька, що в житі; польова русалка*).

Для вторинної номінації на позначення міфологічних істот, злих сил суттєвою є референтна пресупозиція, що містить усю повноту знань соціуму про світ. Зокрема, уявлення про паралельне існування двох світів – людського і демонологічного, їх недотичність. Звідси – вказівка на основні координати – знаходження міфологічного персонажа, часу, конкретної ситуації тощо: *той, що в скалі сидить; ті, що не при хаті згадуючи; той, що греблі рве; тот, що у трісках; не тобі будь сказано: «З-під землі з'являється темне, широке, страшне Марище й заявляє: «Чи ти мене не знаєш? – «Той, що в скалі сидить»* [9, с. 268], *«Невже пустив / тебе назад «Той, що в скалі сидить»* [9, с. 271].

Хвороба, за народними уявленнями, є живою істотою, з якою можна спілкуватися, виганяти, задобрювати тощо. Відповідно їй надавалися імена залежно від тих симптомів, які вона спричиняє людині і подекуди тварині (*трясучка,*

тріпанка, жовтачка, дурноха, падучка, падалка та інші). Проте часто хворобі надаються подвійні імені (*Пропаснице-Трасовице, Щіпле-дівице, лихоманка-дівице* тощо). Аналізуючи такі евфемістичні назви, зважаємо на те, що повтор є одним із найбільш архаїчних прийомів формування структури міфологічного дискурсу взагалі. Подвійні назви є сакрально маркованими, вони поєднують магічну та поетичну функції, бо мають структуру магічної інвокації: перше слово є назвою, друге – часто описом; перше називає по імені, тобто вказує й евокує, друге – описує та передає окреслений комунікат. Саме такий прийом евфемістичного назовництва використовує Леся Українка, наприклад: **«Щіпле-дівице, / Пропаснице-Трасовице! Иди ти собі на куп'я, на болота, / де люди не ходять, де кури не п'ють»** [9, с. 228]. Порівняймо з текстами українських народних замовлянь: *«Бешихо-бешихниця! Шпарихо-шпарихниця! Болюча, колюча, пекуча, ти тут не розпоряджайся, ізвідусіль забирайся»* [7, с. 40].

Отже, евфемістичні назви на позначення міфологічних істот, ужиті в творах Лесі Українки, відзначаються генетичною різноманітністю. Варто відзначити, що в більшості випадків формальна структура аналізованих синтетичних і аналітичних номінацій є не випадковою, оскільки пов'язана з необхідністю досягнення максимального прагматичного ефекту від її використання.

Проведене дослідження накреслює перспективи аналізу лінгвістичних механізмів творення евфемістичних номінацій, ужитих у творах письменників, які відтворюють присутні фрагменти української народної культури.

Література

1. Борисюк Т. Фольклор і міфологія в «Лісовій пісні» Лесі Українки // Народна творчість та етнографія. 1991. №2. С. 31 – 40.
2. Ви, зорі-зориці: Українська народна магічна поезія (Замовляння). Київ : Молодь, 1991. 334 с.
3. Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення // Студії з інтегральної культурології. Спеціальний випуск «НЗ». 1996. № 1. THANATOS. (Народознавчі зошити). С.28 – 62.
4. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии // Сб. МАЭ. Л., 1929–1930. Т. 8–9. С.1–167.
5. Кацев А. М. Языковое табу и эвфемия: Учеб. пособие по спецкурсу. Л. : Наука, 1988. 79 с.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К., 2006. 716 с.

7. Соляр О. Додаток : записи з власних польових експедицій // Мова магії. Магія мови. Символіка українських замовлянь. Przemyśl, 2011. С. 209 –261.

8. Трубачев А. Из истории табуирующих названий // Вопросы языкознания. М. 1958. №3. С.120 –127.

9. Українка Леся. Зібрання творів: У 12т. – К., 1976. Т.5. Драматичні твори: 1909 – 1911. 331 с.

10. Українські замовляння/ Упоряд. М.Н. Москаленко. К. : Дніпро. 1993. 307 с.

11. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2-кн. К. : Мистецтво. 1995. Кн.1. 224 с.

УДК 811.161.2'37:821.161.2'06-1

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЖИТТЄСТВЕРДНОЇ МОДАЛЬНОСТІ У ПОЕЗІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Олена Штонь,

кандидатка філологічних наук, доцентка, доцентка кафедри української мови та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль, Україна)

Стаття присвячена вивченню лінгвостилістичних особливостей мовотворчості Лесі Українки. Її метою є виявлення й аналіз мовних засобів вираження життєствердної модальності у поезії Лесі Українки, зокрема у її збірках «На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки» та інших творах, що не увійшли до збірок.

Ключові слова: мовні засоби вираження життєствердної модальності, поезія, антитеза, метафора, епітет, порівняння, риторичне питання, риторичний оклик.

Olena Shton. Language means of expressing of life-affirming modality in the poetry of Lesya Ukrainka.

The article deals with the linguistic and stylistic features of Lesya Ukrainka's linguo-creativity. The aim of the article is to identify and analyze the language means of expressing life-affirming modality in the poetry of Lesya Ukrainka, in particular in her collections of poems «On the wings of songs», «Thoughts and Dreams», «Echos» and other works not included in the collections.

Keywords: language means of expressing life-affirming modality, poetry, antithesis, metaphor, epithet, simile, rhetorical question, rhetorical exclamation.